

QEYRİ-MÜƏYYƏN ƏVƏZLİKLƏR: LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Qeyri-müəyyən əvəzlilər əvəzlilərin mənə növləri içərisində özünəməxsusluğuna, obyektə münasibətinə görə seçilir. Bu əvəzlilər hər hansı əşya və əlaməti konkret şəkildə əvəzləmir, onların yalnız ümumi, qeyri-müəyyən əlamət və cəhətlərini ehtiva edir. Əşya və şəxsin ümumi şəkildə adını bildirir, ismin əvəzində işlənir, bəziləri cəm şəkilçisi qəbul etmir.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər predmetlər, əlamətlər, miqdar və şəraitin qeyri-müəyyənliyini bildirir. Nitqdə onlar predmet sinfinə aid dominantlara uyğunlaşaraq, öz dominant xarakteristikalarını ən ümumi şəkildə bildirirlər. Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən əvəzlilər bunlardır: kimi, kimisi, kimsə, hər kim, heç kim, hər nə, heç nə, biri, birisi, hər bir, hər biri, kəs, filankəs, hamı, hərə, hərəsi, hər hansı və s.

Əvəzliyin mənə növlərinin bölgüsündə rast gəldiyimiz fikir ayrılığına, fikir müxtəlifliyinə qeyri-müəyyən əvəzlilərə münasibətdə təsadüf etmirik. Əvəzlik bir nitq hissəsi kimi dilçilər tərəfindən qəbul edildikdən sonra demək olar ki, yazılan bütün qrammatika kitablarında, türk dillərinin qrammatik quruluşuna həsr edilən əsərlərdə əvəzliyin, bu mənə növü əksər dilçilər tərəfindən qəbul edilmişdir.

Qeyri-müəyyən əvəzlilərə münasibətdə bəzən fikir ayrılığına səbəb olan cəhətlər də vardır. Bəzi dilçilər: K.Maytinskaya, M.Yusifov və b. Qeyri-müəyyən əvəzlik adı altında ümumilik bildirən sözləri, təyin və inkar əvəzlilərini də vermişdir. Bu isə qeyri-müəyyən əvəzliyin spesifikasiyasına cavab verməyən sözlərin hesabına bu həmin mənə növünün süni surətdə genişləndirilməsinə gətirib çıxarır. Qeyri-müəyyən əvəzlilər, adından da göründüyü kimi, şəxsə və əşyaya münasibətin yalnız müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyinə görə bölünür. Qeyri-müəyyən əvəzlilərə olan səhv münasibətlərin biri də bu əvəzliyin sırasına bir çox qeyri-müəyyənlik bildirən sözlər qeyd-şərtsiz daxil edilməsidir. Qeyri-müəyyən əvəzlilərin tutumunun dəqiqləşdirilməsində çətinliyə səbəb olan və dilçilərin fikirlərini yayındıran məsələlərdən biri də bu tipli əvəzlilərin ümumi qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını yaratmaqda mühüm rol oynamasıdır. Qeyri-müəyyənlik kateqoriyası, sözün geniş mənasında, başa düşülməlidir. Bu kateqoriyanın sərhədini düzgün dəqiqləşdirmək üçün sözün əsl mənasında müəyyənliklə qarşılaşdırma aparmaq lazımdır. Çünki insan təfəkküründə müəyyənlik olmasa, ona nisbətən qeyri-müəyyənliyi təəvvür və izah etmək olmaz. Bəzən qeyri-müəyyənliyi məntiqi kateqoriyalarla eyniləşdirirlər. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin insan təfəkkürü ilə bağlılığı şübhəsizdir. Lakin insan təfəkküründə olan hansısa xüsusiyyətlər öz ifadəsini qrammatik vasitələrlə təzahür etdirir. Qeyri-müəyyənlik məfhumuna iki cəhətdən yanaşmaq la- zımdır. Geniş ya dari mənada. Sözün geniş mənasında qeyri-müəyyənlik dedikdə dildə olan ümumi qeyri-müəyyənlik nəzərdə tutulur. Sözün dar mənasında qeyri-müəyyənlik dedikdə isə bu kateqoriyanın dildə ifadə vasitələrindən biri olan əvəzliyin qeyri-müəyyən mənə növü dərk edilir.

Qeyri-müəyyənlik kateqoriyası dilimizdə zəngin ifadə vasitələrinə malikdir. Dilimizdə onun xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün bəzən morfoloji, bəzən sintaktik vasitələrdən də istifadə olunur. Bu kateqoriya həm leksik, həm morfoloji və həm də sintaktik vahid kimi bu iki sahənin bir-biri ilə daha qarşılıqlı əlaqəsinə kömək edir. Qeyri-müəyyənlik kateqoriyası ismin halları, say, əvəzlik, felin növləri, kəmiyyət şəkilçiləri, zərflər, sifət, söz birləşmələri, sadə cümlələr vasitəsi ilə ifadə oluna bilər. Bu saydıqlarımızdan da göründüyü kimi, qeyri-müəyyənlik kateqoriya- sının ifadə vasitələrindən yalnız biri əvəzlilərdir. Bunlardan (əvəzlilərdən) isə qeyri-müəyyənliyi ən çox ifadə edən qeyri- müəyyən əvəzlilərdir. Belə dolaşıqlıq, yəni kateqoriya və onun ayrı-ayrı ifadə vasitələrin sərhədinin düzgün dəqiqləşdirilməməsi bəzi müəlliflərin qeyri-müəyyən əvəzlik olmayan sözlərin də bu sıraya daxil etməsi ilə nəticələnmişdir.

Əvəzlik haqqında yazılan maraqlı əsərlərdən biri də S.Hüseynovaya məxsusdur. Müəllif “hər” sözünü həm təyin, həm də işlənmə xüsusiyyətindən asılı olaraq qeyri-müəyyən əvəzlik adlandırır. Bizcə, bu söz üslubi məqamda qeyri-müəyyənlik bildirsə də, yenə də təyini əvəzliyidir. Bu o deməkdir ki, üslubi imkan sintaktik vəzifənin yeni şəraitdə başqa funksiyaya keçməsi sözün morfoloji bazisinin dəyişməsinə səbəb ola bilmir. Bizə elə gəlir ki, bir söz yalnız bir mənə növünə, bir nitq hissəsinə aid ola bilər. Müəyyən şəraitdə qazandığı xüsusiyyət, onun funksiyasıdır. Buna görə də hər sözünün həm təyin, həm də qeyri-müəyyən əvəzlik adlandırılmasına əsas yoxdur.

“Bəzi” sözünə də münasibət müxtəlifdir. Bir çox əsərlərdə bu əvəzliyi təyin, digərlərində qeyri-müəyyən, üçüncülərdə isə həm qeyri-müəyyən, həm də təyin əvəzliyi, kimi göstərilir. Bəzi sözündən əmələ gələn bəzisi, bəziləri substantivləşərək qeyri-müəyyən əvəzlik kimi çıxış edə bilər. Məs: Bəzisi yararsız hala düşmüşdü. Bəziləri müsabiqənin qalibi ola bilmədi. Bu həm də təyin əvəzliyinin substantivləşməsidir. İsmnin morfoloji əlamətini qəbul etmişdir.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər sırasına bəzən “bir adam, bir kişi, bir şəxs, hər kişi, hər yetən, hər kəs, hər insan” sözlərini də daxil edirlər. Biz bu tipli sözlərin I növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşdığını qəbul etməyin tərəfdarıyıq. Qeyri-müəyyənlik bildirmək cəhətdən isə I növ təyini söz birləşməsi şəklində olan bu tipli ifadələr ümumi qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını ifadəçisi kimi çıxış edə bilər. M.İslamov mən-sən; məndən-səndən, onu-bunu, o-bu” sözlərinin qoşa işlənərək qeyri-müəyyən əvəzlik əmələ gətirdiyini qeyd edir. Lakin bu sözlər qeyri-müəyyənlik mənası bildirsələr də, qeyri-müəyyən əvəzlik deyildir. Bunlar qoşa işlənən şəxs əvəzliləridir.

Nə sual əvəzliyi müxtəlif hal şəkilçiləri qəbul edərək qeyri- müəyyən əvəzlik kimi çıxış edir. Məs.: Dərədə gizlənən polkovnik nəyi isə xatırlayıb durduğu yerdə tir-tir əsir, dişləri bir-birinə dəyirdi (S.Vəliyev).

Y.Seyidov kimsə, nəse qeyri-müəyyən əvəzliliklərini kim isə, nə isə əvəzliliklərindən fərqləndirmiş və yazmışdır: "...kimsə, nəse formaları ilə kim isə, nə isə formaları arasında həm zahiri, həm də mənə baxımından ciddi fərq var. Kim isə, nə isə formaları iki sözdən ibarət olduğu halda, kimsə və nəse sözləri bütövlükdə yeni forma, yeni məzmun olmuşdur və sadələşmişdir". Müəllif belə sözlərin mənəca bir-birini əvəz etmədiyini vurğulayır. Nə isə bu divarlar arasına düşmənin içinə sizi tək buraxmağa qorxuram.

Hərə sözü istər Azərbaycan ədəbi dilində, istərsə də şifahi danışq dilimizdə bol-bol işlənir. Onun klassik ədəbi dilimizdə də çox işləndiyini qeyd edən S.Əlizadə bu sözü təklik, yaxud hissə bildirən qeyri-müəyyən əvəzliyə daxil etmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, "hərə" qeyri-müəyyən əvəzliyi dildə çox işləkliyə malikdir.

Qalmaqalıqsa, hərə bir yana qaçıb başını qurtarsın.

Bu sözün mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək qeyri-müəyyən əvəzlik kimi çıxış etməsi maraqlıdır. Hərə sözü mənsubiyyət şəkilçisini aşağıdakı vəziyyətdə qəbul edir.

I şəxs tək – I şəxs cəm hərəmiz

II şəxs tək – II şəxs cəm hərəniz

III şəxs tək hərəsi – III şəxs cəm

Yuxarıdakı dəyişmədən görürük ki, "hərə" qeyri-müəyyən əvəzliyi I, II şəxsin tək, III şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilmir.

"Hərə" qeyri-müəyyən əvəzliyi ismin bütün hal şəkilçilərini qəbul edə bilir: hərənin, hərəyə, hərəsini, hərədə, hərədən.

Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra da "hərə" qeyri-müəyyən əvəzliyi hallana bilir: hərəsinin, hərəmizə, hərənizdə, hərəsindən, hərəmizdə

Hamı əvəzliyi özünün ilkin leksik-semantik mənasına görə ümumilik bildirir. Tarixən təyin əvəzliyi kimi çıxış etsə də, dilin indiki inkişaf mərhələsində ümumiləşdirici söz kimi çıxış edir. Artıq ümumiləşdiricilik bildirmək xüsusiyyəti təyinediciliyi üstələmişdir. Əvvəlki mənasından uzaqlaşaraq toplu və ümumilik mənasına xidmət edir. Bizə belə gəlir ki, bu əvəzliyi qeyri-müəyyən əvəzliliklərin sırasında vermək daha məqsəduyğundur.

Çoxu, çoxusu qeyri-müəyyən əvəzliyi də çoxluq, həm də qeyri-müəyyənlik ifadə edən sözdən əmələ gəlir; həm əşya, həm də şəxs bildirir. Bu əvəzlik də biri, birisi qeyri-müəyyən əvəzliyi kimi hallanır, lakin mənsubiyyət və cəm şəkilçisi qəbul edə bilmir. Çoxu əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisindən əvvəl kəmiyyət şəkilçisi qəbul edə bilər: çoxları.

Kim isə. Bu qeyri-müəyyən əvəzlik "kim" sual əvəzliyi və isə sözünün yanaşı işlənməsi nəticəsində əmələ gəlir. Kim isə qeyri-müəyyən əvəzliyində birinci hissə hallanır, isə sərbəst işlənir, o hallanmır, kim sözünə qoşularaq qeyri-müəyyən əvəzliliklər yara da bilər.

A. Kim isə

Y. kimin isə

Yön. Kimə isə

T. kimi isə

Yer. Kimdə isə

Ç. Kimdən isə

... filosof kimi hərəkətinə baxaraq, fikrə dalırkən, həyətdən kim isə çox həzin bir səslə oxuyur. (C.Cabbarlı)

Kimsə. Kim sual əvəzliyi isə sözünün qısaldılmış forması ilə işlənərək "kimsə" qeyri-müəyyən əvəzliyini əmələ gətirir. "Kimsə" qeyri-müəyyən əvəzliyi "kim isə" formasından daha çox işləkdir. Müasir dildə çox işləndiyi kimi tarixən də ədəbi dildə çox işlək olmuşdur. Heç kəs əlini işə vurmıyacaqdır, kimsəni də buraya buraxmayacağıq, vəssalam (C.Cabbarlı)

Hamı, hamısı qeyri-müəyyən əvəzliyini bəzən ümumiləşdirici, bəzən təyin, bəzən isə həm təyin, həm də qeyri-müəyyən əvəzliyə aid edirlər. Bizə belə gəlir ki, hamı sözü qeyri-müəyyənlik bildirir və bu qeyri-müəyyənlikdə bir ümumiləşdirmə qabiliyyəti də vardır. Hamı sözü təyin əvəzliyi kimi işlənərək konkretləşdirmə, təyinetmə bacarığına malik deyil. Bu söz bəzən həmcins üzlərdə işlənir. Bu zaman qeyri-müəyyən əvəzliliklərdə olduğu kimi özündən sonra izahedici, konkretləşdirici sözlər qəbul edə bilər. Bu qeyri-müəyyən əvəzlik hallanır, mənsubiyyət və kəmiyyət şəkilçilərini məhdud şəkildə qəbul edə bilər, ancaq cəm şəkilçilərini qəbul edə bilmir. Dialektlərdə bəzən bütün sözünün sinonimi kimi işlənir, bu zaman o qeyri-müəyyənlikdən çox təyin əvəzliyinə yaxınlaşır. Ədəbi dildə isə bu şəkildə işlədilmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cabbarlı, C. Əsərləri 4 dörd cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
2. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
3. Kazımov, Q.S. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 399 s.
4. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı: Elm, 2007, 354 s.
5. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, 2016, 352 s.
6. Şahbazova, Z. Azərbaycan dilində əvəzliliklər. Bakı: Ulu, 2007, 334 s.

Açar sözlər: Əvəzlik, qeyri-müəyyən əvəzliliklər, hamı, hərə, kimsə, nəse, çoxu

Key words: Pronouns, indefinite pronouns, everyone, every, someone, something, most

Ключевые слова: Местоимение, неопределённые местоимения, каждый, каждый, кто-то, что-то, большинство

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər: leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətlər

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilçiliyinin də əvəzliyin mənə növlərindən biri olan qeyri-müəyyən əvəzliliklərin leksik-semantik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Qeyri-müəyyən əvəzliliklər cümlə daxilində ümumi mənə kəsb edərək əşyanı

ümumi, qeyri -müəyyən şəkildə özündə ehtiva edir. Qeyri-müəyyən əvəzlilər predmetlər, əlamətlər, miqdar və şəraitin qeyri-müəyyənliyini bildirir. Belə əvəzlilərə hamı, hərə, bəzi, çoxu, hər kəs, hər nə, bütün və s.

Qeyri-müəyyən əvəzlilərə münasibətdə bəzən fikir ayrılığına səbəb olan cəhətlər də vardır. Qeyri -müəyyən əvəzlilərin ifadə vasitələrin sərhədinin düzgün dəqiqləşdirilməməsi bəzi müəlliflərin qeyri-müəyyən əvəzlik olmayan sözlərin də bu sıraya daxil etməsi ilə nəticələnmişdir.

Indefinite pronouns: lexical-semantic and morphological features

Summary

In the article, the lexical semantic features of indefinite pronouns, which are one of the meaning types of pronouns in Azerbaijani linguistics, are considered. Indefinite pronouns have a general meaning within the sentence and contain the object in a general, indefinite way. Indefinite pronouns indicate the uncertainty of objects, signs, quantity and conditions.

Indefinite pronouns are sometimes controversial. The fact that the boundary of the means of expression of indefinite pronouns is not correctly defined has resulted in some authors including words that are not indefinite pronouns in this order.

Неопределенные местоимения: лексико-семантические и морфологические особенности

Резюме

В статье рассматриваются лексико-семантические особенности неопределенных местоимений, которые являются одним из смысловых типов местоимений в азербайджанском языкознании. Неопределенные местоимения имеют общее значение внутри предложения и содержат объект в общем, неопределенном виде. Неопределенные местоимения указывают на неопределенность предметов, признаков, количества и условий.

Неопределенные местоимения иногда вызывают спор. Тот факт, что границы средств выражения неопределенных местоимений не определены правильно, привел к тому, что некоторые авторы включают в этот порядок слова, не являющиеся неопределенными местоимениями.

RƏYÇİ: dos. S.ASbbasova